

זיהוי בעלי החיים שבמשנה על פי פירוש הרמב"ם

בשישה סדרי משנה נזכרים כמאה שמות בעלי חיים. פרשנות המשנה לדורותיה, למן התלמוד ועד לחוקרי ימינו, עסקה בזיהוי בעלי החיים האלה במטרה להבין את הראליה של המשנה והקשר הדברים. אחד מפירושי המשנה החשובים ביותר נכתב על ידי הרמב"ם, ובו עסק בין היתר בזיהוי חלק מבעלי החיים שנוכרו במשנה. הפירוש שנכתב במקורו בלשון הערבית היה בוודאי נהיר לבני דורו, שפעלו במרחב של דוברי הלשון הערבית, ואולם מסתבר שמאוחר יותר דבריו של הרמב"ם לא הובנו כראוי, אם משום שיבושים שחלו בהעתקות ובתרגומים של חיבורו, אם בגלל מרחק הזמן שבעטיו השתנו או נשתכחו מושגי הראליה והתרבות הסביבתית המשתקפים בפרשנותו.

רבים מן החוקרים הסתמכו על דברי הרמב"ם או ניסו לבאר את הזיהויים שהציע לבעלי החיים, כמו לודוויג לויזון (1819–1901) ועמנואל לעף (1854–1944). סקירה מקיפה העניק ישראל אהרני, שהעריך את ידיעותיו הזואולוגיות של הרמב"ם, המתאפיינות בדרך כלל בדיוק רב, כפי שעולה מפירושו למשנה ומספר "משנה תורה". אולם אהרני הסתמך על גרסת החיבורים שבדפוסים המשובשים ועל זיהוי האישיים, אותם ייחס לעיתים בטעות להרמב"ם.¹ ייזכר לטוב הרב יוסף קאפח, שהעמיד לפנינו נוסח מתוקן לחיבורו של הרמב"ם עם תרגום בהיר, ובמקרים רבים הציע ביאור להבנת דברי רבנו. במסגרת מחקר מקיף שערכנו בנושא זה, מוצגת לראשונה באופן שיטתי רשימת כל בעלי החיים שמזכיר הרמב"ם בפירושו למשנה וזיהויים. במאמר מקדים זה, נביא להלן כמה דוגמאות מן המחקר השלם.

* תודתי לגב' אלישבע דיין, לד"ר אורי מלמד ולד"ר ירון סרי על הערותיהם.

1 ראה י' אהרני, "הרמב"ם – זואולוג", בתוך רבנו משה בן מימון למלאת שמונה מאות שנה להולדתו, עיתון "הארץ", ערב פסח תרצ"ה, עמ' 106–110. דוגמה לבעייתיות בייחוס זיהוי של בעלי חיים על ידי הרמב"ם ראה שם, עמ' 106: "בכלים פי"ז י"ד מזהה הרמב"ם ביושר הגיוני 'עוד' ו'עזניה' (*Aegyptius monachus*) שבויקרא י"א ודברים י"ד. הוא עוף כביר דומה לנשר (*Gyps fulvus*); מדת כנפיה הפרושות – שלשה מטרים, ועד היום עושים הרועים חלילים משתי עצמות זרועה". ואף שמדובר בהצעת זיהוי אפשרית, כולה פרי סברתו של אהרני.

מקורות זיהויו של הרמב"ם ושיטתו

פרשני ימי הביניים העוסקים בזיהוי צמחים ובעלי החיים הנזכרים בתנ"ך ובמשנה אינם מציינים לרוב את מקורות המידע שלהם ואינם אומרים אם הזיהויים שלהם הם פרי מסורת פרשנית שקיבלו מרבותיהם או פרי לימוד תאורטי.² בחינה מדוקדקת של הפירוש שמביא הרמב"ם לבעלי החיים במשנה מראה שהוא מסתמך על כמה מקורות מידע עיקריים, התלמוד ומסורת פרשנית או היסק עצמאי שנחשף להם במחוזות חייו.³

בשמות רבים הוא מביא פירוש כללי בלבד המסתמך על דברי חז"ל (למשל: איל קומציא, חליק, כוי, סייחים). אחד מן הזיהויים שהושפעו באופן מובהק מן התלמוד הבבלי הוא זיהוי הברדלס עם הצבוע.⁴ על זיהויים שהושפעו מן המסורת הפרשנית הספרדית ניתן לראות בביאור השפן, שאת עקבותיה הברורים ניתן לראות בחיבורו של ר' יונה אבן ג'נאח ואחרים.⁵ בערך קוליס האספנון, אנו מציעים שדבריו "ידוע אצלנו במערב בשם אלשבוט",⁶ מתייחסים למין דג הנקרא עד היום בספרד בשם japuta, וזו רק דוגמה אחת המוכיחה שהרמב"ם נסתייע בשפה הספרדית, כנגד הסברה שהרמב"ם לא הכיר שפה זו.⁷ כידוע, הרמב"ם נולד והתחנך בצעירותו בקורדובה שבספרד, ואת חלק מהכשרתו במדעים רכש בצפון אפריקה (עד ראשית שנות העשרים לחייו), שרופאיה נמנו עם אותה אסכולה.⁸ מאוחר יותר הוא מביא בחיבורו "ביאור שמות הרפואות" לעזים רבים, ובהם עשרות שמות בספרדית ללהגיה (נוסף על הערבית האנדלוסית), כשהוא נוקב בהקדמה לחיבורו בשמות כמה מן המחברים הספרדים שהסתמך עליהם.⁹

דוגמאות לזיהוי בעלי חיים המבוססים כנראה על סמך מציאות החיים שהכיר הרמב"ם בימי שהותו במצרים ניתן לראות בפירושו לשמות: דג המצרי, חולדה, כבשים, עכנאי וקוף. עובדה זו מעידה על התמורות שחלו בכתיבתו של חיבור זה, שנכתב במשך

- 2 ראה בהרחבה ז' עמר, מסורת העוף, תל-אביב תשס"ד, עמ' 18–19.
- 3 הרמב"ם נהג לעתים קרובות להזכיר בפירושו את המציאות באזורים הגאוגרפיים שפעל בהם, לעתים בציון "אצלנו", כגון: "וענדנא פי אלגנדלס [...] ופי מצר [...] ופי אלשאם [...] ופי אלמגרב". למשמעות הזאת ראה ד' פיקסלר, "ספרד, ארץ ישראל ומצרים בפירוש המשנה לרמב"ם", נטועים ח (תשס"ב), עמ' 48–50.
- 4 פירוש המשנה, בבא קמא, פרקא, משנה ד, על פי בבא קמא טז ע"א. וראה א"א שמש, "ה'ברדלס' שבספרות חז"ל: פרק ב'גיאוגרפיה' של זיהוי", מועד יד (תשס"ד), עמ' 68–80.
- 5 על זיהוי השפן אצל הרמב"ם עם הארנבון (*Oryctolagus cuniculus = Lepus cuniculus*), נרחיב אי"ה במחקרנו השלם על הצומח והחי במשנת הרמב"ם.
- 6 פירוש המשנה, מכשירין, פרק ו, משנה ג.
- 7 כך סבר הרב י' קאפח. ראה הקדמתו לפירוש המשנה לרמב"ם, א, עמ' 19.
- 8 ראה: אבראהים בן מראד, בחות' פי תאריח' אלטב ואלצידלה ענד אלערב, ביירות 1991, עמ' 43–47; י' סרי, הלקסיקוגרפיה הרפואית הערבית למן המאה ה-9 ועד המאה ה-13: התפתחותה, מאפייניה, מקורותיה והשתקפותה בחיבוריהם של אבן בכלארש ואבן אלסויד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ז, עמ' 104–107.
- 9 רבנו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות, מהדורת ז' מונטנר, ירושלים תשכ"ט, עמ' 16.

שבע שנים, החל משנת 1161, במהלך נדודיו בכמה ארצות, בצפון אפריקה, בארץ ישראל ובמצרים, תוך כדי הפלגות ממושכות בים התיכון. בסופו של דבר, הושלמה מלאכתו רק בשנת 1168, כפי שהוא מעיד במפורש בסוף חיבורו, כשהוא יושב במצרים למעלה משנתיים, מה שאפשר לו להתוודע למציאות החיים במצרים ולמסורות פרשניות שרווחו בה.

אין ספק שכאשר הרמב"ם מתאר כמה מבעלי החיים שבפירושו, הוא מסתייע במילונים ובספרי זואולוגיה שנכתבו בימי הביניים. כך למשל בערך אדני השדה (ראה להלן). דוגמה לחיבור מעין זה הוא תרגומו הערבי של "ספר החיות" של אריסטו היווני, שהמשיך להוות בימי הרמב"ם מקור מידע מהימן. רמזים לשימוש בספר זה אנו מוצאים בשמות: דבורה, קורא (ראה להלן). אין לשכוח שהרמב"ם כרופא בעל שיעור קומה היה בקי בסגולותיהם הרפואיות של בעלי החיים, כפי שתיארם רבות בחיבוריו, ומלומדים רבים אף מצטטים את דבריו. כך למשל מצטט מדבריו אלדמירי (1405–1341) בשני ערכים העוסקים בפרוקי רגליים.¹⁰

הרמב"ם מפעיל בזיהויו גם שיקולים בלשניים, כמו שימוש בדמיון אטימולוגי, כגון בשמות: חולדה, פרוטיות, קוליס האספן. במקרים אחדים, כגון בערך דגה,¹¹ פירושו מבוסס על ההקשר בדברי המשנה. כדרכו, הרמב"ם השתדל להימנע מהבאת זיהויים המבוססים על פולקלור או אמונות עממיות או שהוא מסתייג מהם ומצמצם את הנופך האגדי הנקשר בהם, כגון בשמות: אדני השדה, שועל, שמיר.¹²

לאורך כל פירושו למשנה, הרמב"ם מרבה להמחיש את הראליה שבמשנה על פי המציאות בימיו. להלן דוגמה שאינה מתייחסת באופן ישיר לזיהוי בעלי החיים. את דברי המשנה, "המטה והעריסה משישופם בעור הדג",¹³ מסביר רמב"ם כך: "והוא עור דג מסוים שיש בו גבשושיות, ונקרא אלספן (سفن), משפשפים בו את הכלים ומחליקם ומצחצחם". דג זה מזוהה עם התריסנית (*Pastinachus sephen = Raja sephen*),¹⁴ שהוא דג סחוס שטוח שעורו מכוסה קשקשים קוצניים ששימשו לשיוף עצה בדומה לנייר זכוכית בימינו.

לבסוף נציין שהמיון (ססטמטיקה) של בעלי החיים אצל הרמב"ם נעשה בדרך כלל כפי שמקובל בעולם הקדום, והוא לא היסס לצאת נגד מוסכמות שהיו מקובלות בימיו.

10 אלדמירי, חיאה אלחיואן אלכברי, ביירות 1994. דמירי מזכירו בערך "רת'ילא (עכשוב) ובערך "ג'רארה" (מין עקרב), קרוב לוודאי מתוך ספר הסמים שכתב הרמב"ם.
 11 פירוש המשנה מכשירין, פרק ו, משנה ג.
 12 וראה דבריו בעניין "שרץ שחציו בשר וחציו אדמה" בפירוש המשנה, חולין, פרק ט, משנה ו.
 13 פירוש המשנה, כלים, פרק טז, משנה א.
 14 א' מעלוף, מעג'ם אלחיואן, ביירות 1975, עמ' 202.

דוגמה לכך היא האלמוג (Coral), הנכלל בממלכת החי רק החל מן המאה השמונה-עשרה, שהרמב"ם מגדיר אותו כצמח.¹⁵

בהתאם להשקפתו, הוא יוצא נגד האמונה שרווחה בימיו שאלמוג-האבן המסועף הבונה את השונית בים הוא מין אבן ואומר: "ואלמוג – אלמרג'אן, והוא צמח בקרקעית הים, לא יסתפק בכך אלא מי שלא ראה את האלמוג בעת הוצאתו מן הים כשהוא רך לפני שישלוט בו האויר ויעשהו דומה לאבן".¹⁶ הרמב"ם גם מחזיק בדעה בדבר הבריאה הספונטנית, שהייתה מקובלת בלא עוררין בעולם המדע עד המאה השבע-עשרה. בהתאם לכך, ניתן לבאר את תיאורו בדבר התולעים המתהוות בזרעונים ובפירות או בבשר המת.¹⁷

היחס לבעלי החיים הנזכרים ב"משנה תורה"

החשיבות של זיהוי בעלי החיים בפירושו למשנה רבה לצורך זיהוי שמות בעלי החיים הנזכרים בחיבורו ההלכתי "משנה תורה", מפני שבספר "משנה תורה" הם נזכרים בשם העברי בלבד, ורבנו נמנע לגמרי מלהביא את זיהוים בלשון הערבית.¹⁸ ואולם לפעמים דווקא תיאור בעלי החיים ב"משנה תורה" מסייע לבאר ולהבהיר את המונחים הנזכרים בפירוש המשנה, כגון בשמות: שור הבר¹⁹ ותולעת השני (ראה להלן).

ואולם מאחר שמצאנו בפירוש הרמב"ם גם זיהויים ייחודיים שאינם מופיעים בקרב פרשני ימי ביניים אחרים, הדבר מחייב אותנו לנקוט משנה זהירות בבואנו לנסות לזהות את שמות בעלי החיים הנזכרים ב"משנה תורה", שלהם לא העניק הרמב"ם זיהוי מוחלט. להסתייגות זו יש חשיבות למי שסבור שלכאורה הרמב"ם הולך בדרכו הפרשנית של רס"ג לתורה ולמשנה, ועל סמך זה ניתן לשחזר את דעתו במקומות שלא גילה בהם את דעתו.²⁰ ואולם להנחה זו אין שום אסמכתה. נהפוך הוא. במקומות אחדים

15 ראה הרמב"ם, ביאור שמות הרפואות, מס' 45: "בסד הוא אלמרג'אן (=אלמוג). אותו הצמח שמו היווני קורליון [...] לאנשים ישנן דעות שונות בנוגע להגדרת אלבסד ואלמרג'אן [...] צמח זה נמצא בקרקעית הים".

16 פירוש המשנה, תולין, פרק יג, משנה ח.

17 ראה הלכות מאכלות אסורות, פרק ב, הלכה יג. לדעה זו יש נפקויות הלכתיות אחדות, המפורסמת בהן בסוגיית הריגת תולעים וכינים בשבת. ראה הלכות שבת, פרק יא, הלכות ב-ג, וכבר נכתב הרבה בעניין זה. ואכמ"ל.

18 למעט שמות סממני הקטורת שהובאו בערבית, ראה הלכות כלי המקדש, פרק ב, הלכה ד. דוגמה אחרת היא הבאת צמח הנרקיס בתעתיק הערבי: "נַרְגִּס שְׁלִגְנָה וְשִׁלְשָׁה", ראה הלכות ברכות, פרק ט, הלכה ו. ואין כאן מקום לעמוד על לשונו העברית המשוערבת, למשל בביטוי "ים המלח" (=בחר אלמלאח) ככינוי לים התיכון. ראה הלכות ציצית, פרק ב, הלכה ב ופירוש הר"י קאפח (עמ' תנב, הערה ז).

19 להלכות כלאיים, פרק ט, הלכה ה.

20 גישה זו אימץ הרב יוסף קאפח, וכן הבינו זאת גם תלמידיו. ראה למשל ספר הזכרון לרב יוסף בן דוד קאפח (ד' עמר וח' סרי עורכים), רמת-גן תשס"א, עמ' 71. ובפירוש למשנה תורה, הלכות מאכלות אסורות, פרק א

הוא חולק על רס"ג, כפי שמעיר כמה פעמים רבנו אברהם בן הרמב"ם.²¹ דבר זה תקף גם לגבי זיהוי בעלי חיים, כפי שעולה בזיהוי בעלי חיים הנזכרים במקרא, כגון בשמות: חולדה, לטאה ושפן. לזיהויים אלה יש חשיבות רבה, כיוון שיש להם השפעות הלכתיות משמעותיות, כגון בזיהוי רשימת העופות הטמאים הנזכרים בתורה, שהרמב"ם מביא בשמם המקראי. וכן הוא גם לעניין רשימת שמונת השרצים, אם כי שם הוא מביא דוגמאות לבעלי חיים שאינם מטמאים, כגון: הצפרדעים (אלצ'פדע), צב השריון (אלסלחפאת) וכל מיני הנחשים (אלאפאעי ואלחיאת).²² מתוך כך אנו למדים שאינו מזהה את ה"צב" המקראי כדעת רש"י והפרשנים המושפעים ממנו.²³

סיווג רשימת בעלי החיים הנזכרים בפירוש הרמב"ם למשנה

מתוך כמאה שמות של בעלי חיים שנזכרו במשנה, הרמב"ם דן במפורש רק בכשישים וחמישה, לרוב תוך ציון שמם בערבית. אולם במקרים רבים, כשמדובר בבעלי חיים שכיחים, שזיהויים ברור לגמרי, הרמב"ם אינו מציין בדרך כלל זיהוי ישיר בערבית או שהוא מסתפק בהבאתם בעברית בלשון המשנה, דבר הבולט בחיות הבית או בחיות בר ידועות. בקבוצה זו מופיעים בעלי החיים הבאים או הוולדות שלהם: אוז, אֵיל, אפרוח, ארבה, אריה, אתון,²⁴ גדי, דוב, זבוב, חזיר, חמור, חסיל, טלה, כבש, כלב, נשר, עגל, עז, עקרב, פרה, צאן, ציפור, צפרדע, רימה ותולעה.

אולם לפעמים בעלי החיים הנזכרים רק בשמם העברי, והדבר מעיד דווקא שלא הייתה להרמב"ם מסורת זיהוי ברורה. דבר זה בא לידי ביטוי בשמות בעלי חיים שיש חשיבות הלכתית משמעותית לזיהויים. דוגמה לדבר היא סוגיית שמונת השרצים (ויקרא

הלכות יד-טו, עמ' מ, הערה כד, כתב על זיהוי העופות הטמאים שהזכיר הרמב"ם: "ראה פירושי רס"ג לתורה מהדורתי ויקרא יא יג-כ. תמצא זוהייהן לפי רס"ג" (וכן בהקדמתו לסדר טהרות, הערה 10). ושם, עמ' לב, הערה יב, גילה שרצה להביא את כל ציורי בעלי החיים הטמאים לפי הרמב"ם על סמך תרגום רס"ג, כיוון שלדעתו הם נאמרו בקבלה, ואולם לבסוף חזר בו, "שמא לרבנו מסורת אחרת במקצתן" (עמ' לג).

21 פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות (מהדורת נ' שרגא וא"י ויזנברג), לונדון תשי"ח, כמו בזיהוי ה"כסמת" הנזכרת בשמות ט, לא (בשם מאמר המפרש); "שש" שם, כה ד (רב סעדיה) וכן, שם, בעניין "תולעת השני", שהצביעה בקרמו בניגוד לרס"ג (יש אומרים) צריכה להיות בצמר ולא במשי. גם בזיהוי אבני החושן (שם, כה ז-כ) כותב רב"ם, שזיהוי רס"ג הם בגדר השערה, ולמעשה אין אנו יודעים לזהותם. ולא ברור האם גם דברים אלה משקפים את דעתו של אביו.

22 הקדמה לפירוש המשנה לסדר טהרות.

23 רש"י לויקרא יא, כט. בכתבי היד מוזהה הצב הן עם "קרפדה" הן עם "צב השריון". ראה מ' קטן, אוצר לעזי רש"י: המילים הצרפתיות שבפירושי רש"י לתנ"ך, ירושלים תשנ"א, מס' 3172. לדיון נרחב בשאלת הזיהויים ראה ד' טלשיר, "הצב, החרדון והקרפדה", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 351-373.

24 בפירוש המשנה, אבות, פרק ה, משנה ה, בעניין פי האתון נזכר בעל חיים זה בשם "אלאתון". ואמנם השם הערבי של האתון דומה לשם הערבי "אתאן", אך כך הביא את השם העברי בתוספת ה"א הידיעה, כפי שנהוג לעתים בערבית היהודית. וראה גם "אלעכברים" (פירוש המשנה, בבא מציעא, פרק ג, משנה ז); "אלצפרדע" (פירוש המשנה, טהרות, פרק ה, הלכה א) ועוד.

יא, כט–ל), שהרמב"ם אינו מביא את זיהוי האנקה והחומט והכוח הנכללים בה.²⁵ גם בעניין "כנף העוז", הוא אומר רק שהיא העזניה הנזכרת בתורה,²⁶ אך אינו מביא את זיהויו של רס"ג,²⁷ שמדובר ב"ענקא" (عنقاء), שהוא עוף אגדי שרבים מפקפקים בקיומו.²⁸ בעלי חיים אחרים שהרמב"ם לא זיהה אותם בפירושו למשנה מסיבות שאינן ברורות לנו הם למשל: יבחושים אדומים,²⁹ כלב המים³⁰ והנץ.³¹

קבוצה אחרת הם שמות בעלי חיים שהרמב"ם לא הביא להם זיהוי קונקרטי אלא רק תיאור כללי, שלעתים מבוסס על דברי חז"ל, כגון: אישות, אלתית, חרגול, חגבים, חילק, טרית, כוי, שמיר. תופעה אחרת היא הבאת תרגום מילולי של מונחים מעברית לערבית, המעידה כנראה שלא הייתה לרמב"ם מסורת זיהוי ברורה להם, כגון השמות איל קומציא ושור הבר.³²

דוגמאות לזיהוי שמות בעלי החיים

להלן כמה דוגמאות לזיהוי בעלי החיים אצל הרמב"ם. ציטוט המובאות מובא על פי מהדורת הרב יוסף קאפח, אם כי פעמים אחדות שינינו מעט את התרגום לעברית. כמו כן עמד לפנינו נוסח כתב ידו של הרמב"ם (אוטוגרף).³³ בנוסח זה מנוקדים כמחצית משמות בעלי החיים, וכבר הוכח שמלאכה זו נעשתה בידי הרמב"ם עצמו.³⁴ נוסח המילים ומסורת הניקוד המשוחרת של הרמב"ם, מסומנים בסימן°.

אֲדָנִי הַשָּׂדֶה°

במשנה העוסקת בהלכות כלאיים נאמר ש"אדני שדה – חיה". הרמב"ם מתאר בעל חיים זה בהרחבה ואומר שהוא "בעל חי דומה לאדם, אומרים בעלי הספורים שהוא מדבר

- 25 פירוש המשנה, חולין, פרק ט, משנה ב.
 26 פירוש המשנה, חולין, פרק יז, משנה יד.
 27 ראה רס"ג לויקרא יא, יג; דברים יד, יב.
 28 ראה אבן עזרא לויקרא יא, יג, ובהרחבה על הדיון בקרב מלומדי ימי הביניים בדבר מציאותו של עוף זה, אצל י' סרי, בתוך עמר, מסורת העוף, עמ' 264–269.
 29 פירוש המשנה, נידה, פרק ג, משנה ג. תנחום הירושלמי, ערך יבחש, פירש: "תולעים קטנות".
 30 פירוש המשנה, חולין, פרק יז, משנה יג. בשם "כלב המים" (كلب الماء) – היוצא מן המים לחפש אוכל על היבשה", הוא מכנה את "הבונה" (*Castor fiber*). ראה ביאור שמות הרפואות, מס' 79.
 31 פירוש המשנה, חולין, פרק ג, משנה א.
 32 דוגמה מפורסמת לתרגום מילולי שיש בו נפקות להלכה היא סוגיית זיהוי "שבולת שועל". ראה ספרי חמשת מיני דגן, הר ברכה תשע"א, עמ' 62.
 33 פירוש המשנה לרבי משה בן מימון ז"ל, מהדורת פקסמיליה של הרב ס' ששון, קופנהגן תשט"ז.
 34 ראה במיוחד מחקרה של תלמה צורבל, עדה ולשון כה, ירושלים תשס"ד, עמ' 4–5, 23–25.

הרבה דברים ואינו שותק, ודבורו דומה לדבור האדם, ושמו 'אלנסנאס', ומסופר עליו הרבה בספרים".³⁵

המילה "נסנאס" (نسناس) בערבית מציינת שם של יצור דמוי אדם. שם עצם זה הוא צורת הקטנה של שם העצם בריבוי "נאס" (ناس) במשמעות 'אנשים'. לעתים הכוונה לקוף מן הסוג גונון (*Cercopithecus*), ואולם פעמים הרבה הוא מופיע בספרות הערבית כיצור דמיוני משונה באיבריו המזכיר צורת אדם.³⁶ הרמב"ם מתכוון בלא ספק לפירוש הראלי של שם זה, אף על פי שהוא רומז בדבריו לאגדות והאמונות שנכרכו בו.³⁷ הרמב"ם מזכיר בעל חיים זה גם בקשר לזיהוי הקוף הנזכר במשנה ואמר עליו שהוא: "אלקרד" והוא שקוראין במצרים 'אלנסנאס'".³⁸ לקופי גונון מינים רבים שתפוצתם באפריקה. מין קטן שלו בעל זנב ארוך היה ידוע עד ימינו בקרב העם המצרי בשם "נסנאס".³⁹

חֲלָדָה°

פירושו של הרמב"ם לשם זה לכאורה אינו עקיב, ונראה שהוא סבור שהשם "חולדה" בלשון המשנה הוא שם קיבוצי למינים אחדים של בעל חיים, והכול מתבאר לפי העניין.

במקום אחד הרמב"ם מפרש את השם "חולדה" בעברית עם השם "אלכ'לד" (خلد),⁴⁰ שהוא כרגיל כינוי למכרסם המכונה בימינו בשם "חולד" (*Spalax ehrenbergi*),⁴¹ ונראה שזיהוי זה נובע מן הדמיון הצלילי בין השם המשנאי לבין השם

35 פירוש המשנה, כלאיים, פרק ח, משנה ה.

36 דמירי, כרך ב, עמ' 479-480; מעלוף, עמ' 16. וראה במיוחד את המחקרים הבאים, שמכונס בהם כל הידע ממקורות מוסלמיים ויהודיים מימי הביניים בנוגע לבעל חיים זה, ובמיוחד לאגדות ולאמונות שנכרכו סביבו: María Jesús Viguera, "El Nasnās: Un Motivo de 'AĠĠ'IB," *Orientalia Hispanica*, sive studia F.M. Pareja octogenario dicata (ed. J.M. Barral), Lugduni Batavorum: E.J. Brill, 1 (1974), pp. 647-674; Sid Z. Leiman, "R. Israel Lipshutz and the Mouse that is Half Flesh and Half Earth: A Note on Torah U-Madda in the Nineteenth Century", *Hazon Nahum; Studies in Jewish Law, Thought, and History; Presented to Dr. Norman Lamm on the Occasion of His Seventieth Birthday* (eds. Y. Elman & J.S. Gurock), New York: Yeshiva University Press, 1997, pp. 449-458.

37 לפירושים דמיונים של הצירוף "אדני שדה", ראה בהרחבה א' קורמן, הטהור והטמא, תל-אביב תש"ס, עמ' 170-167.

38 פירוש המשנה, ידיים, פרק א, משנה ה.

39 מעלוף, עמ' 57.

40 פירוש המשנה, פסחים, פרק א, משנה ב.

41 מעלוף, עמ' 162, 232; דלמן, שמות בעלי חיים, עמ' 69.

הערבי. עם בעל חיים זה מקובל גם לזהות את ה"אישות" הנזכר במשנה, ובכך הרמב"ם הלך בעקבות פירוש הירושלמי: "אישות – זו חולדה".⁴²

ואולם הרמב"ם סובר בעקבות פרשנים שקדמו לו שיש כמה מיני "חולדה", ואין לזהות בהכרח את האישות עם החולדה.⁴³ המשנה העוסקת בטרפות העוף, אומרת: "הכתה חולדה על ראשה מקום שהיא עושה אותה טרפה".⁴⁴ במקרה הזה לא ניתן לומר שמדובר באישות שהיא כ'לד, שהרי הוא יצור צמחוני שעניו מנוונות, החי במחילות מתחת לקרקע, ואינו מתאים לתיאור הטורף הנזכר במשנה, לכן הרמב"ם מזהה את ה"חולדה" הנזכרת במשנה בחולין עם "אלערס, וכל שכן מה שגדול ממנו". מן הסיפא של דבריו, ניתן להניח שמדובר ביצור קטן ביחס, וכוונתו היא לבעל חיים טורף הידוע בימינו בשם "חמוס" (*Mustela*), הנקרא בערבית גם בשם "אבן ערס" (ابن عرس).⁴⁵ ייתכן שבזה הרמב"ם מצדד בזיהוי החולד המקראי עם *Mustela*, כפי שתרגמו השבועים והוולגטא ורש"י לתורה (ויקרא יא, כט).⁴⁶

החמוס הוא טורף קטן, אכזרי וערמומי, בעל גוף מאורך וגמיש. ייתכן מאוד שהרמב"ם ראה את בעל החיים הזה במצרים, המוכר בה עד היום בשם חמוס מצרי (*M. subpalmata*).⁴⁷ מקורות אחדים מימי הביניים מעידים במפורש על שכיחותו של החמוס במשכנות האדם במצרים ועל ההסתייעות בו בהשמדת עכברים ונחשים.⁴⁸ גם בפירושו לחולין, הרמב"ם מגדיר את החולדה בשם קיבוצי, וכאמור מביא את החמוס כדוגמה לטורף הקטן ביותר, "אלערס, וכל שכן מה שגדול ממנו".⁴⁹ כלומר, בשם חולדה ניתן לכלול גם טורפים דומים כגון הדלק (*Martes foina*) והסמור (*Vormela peregusna*).⁵⁰

42 ירושלמי, מועד קטן פ"א ה"ד, פ ע"ג.

43 ראה למשל תרגום אונקלוס לויקרא יא, כט-ל, שתרגם את ה"חלד" בשם "חולדא", ואילו את ה"תנשמת" תרגם בשם "אשותא". כן עולה לכאורה גם מדברי המשנה בכלים, המבחינה בין מצודת החולדה הטמאה (כלים טו, ו) לבין "מצודת האישות הטהורה (פירוש המשנה כלים, פרק כא, משנה ג). וראה רש"י, סוכה כ ע"ב, ד"ה או שרצים: "כגון חולדות ואישות".

44 פירוש המשנה, חולין, פרק ג, משנה ג, ובפירוש מהר"י קאפח, שם, נפלו שיבושים.

45 נוסף על פירוש המשנה, הרמב"ם מזכיר את השימוש ב"חמוס" גם בחיבורו הרפואי 'על הסמים' כתרופה לאדם שנפגע על ידי בעל חיים ארסי. ראה: Maimonides, On Poisons and the Protection against Lethal Drugs (G. Bos ed.), Provo. Utah 2009, p. 11.

46 לדיון נרחב באפשרות זאת ראה אצל טריסטראם: H.B. Tristram, The Natural History of the Bible, London 1867, p. 151.

47 מעלוף, עמ' 262–263.

48 נוירי, י, עמ' 161–162; קזויני, עמ' 336; דמירי, כרך ב, עמ' 232–233.

49 פירוש המשנה, חולין, פרק ג, משנה ג.

50 בארץ ישראל היו מי שכינו בעת החדשה את ה"סמור" בשם "ערס". ראה: מעלוף, עמ' 262; דלמן, שמות בעלי החיים, עמ' 70.

זאת לדעתנו פרשנות הקולעת גם למינוח הקדום שבמשנה. חמוס השלגים (גמדי) (*Mustela nivalis*) גדל בתקופת המשנה והתלמוד בארץ ישראל.⁵¹

כָּלָב כּוּפְרִי

נאמר במשנה: "הכלב הכופרי (נ"א: הכפרי) והשועל [...] אע"פ שדומין זה לזה, כלאים זה בזה".⁵² הרמב"ם מזהה את הכלב הכופרי עם "אלכלב אלציני", ואומר ש"הם כלבי ציד מיוחס לכפר". הפירוש המילולי של "אלכלב אלציני" (الكلب الصيني) הוא 'הכלב הסיני', הבא באחד מפירושי הגאונים: "כלב כושי הוא, וישמעאלים קוראין אותו כלב ציני".⁵³ מין כלב זה, המתאים לדברי הרמב"ם, נזכר בספרו הזואולוגי של אלדמירי, המתאר את הכלב ה"סלוקי" (سلوقي) ככלב ציד בעל חוש ראייה וריח מפותחים ביותר. וזה לשונו: "ויש אומרים שתכונה זו מצויה רק במין אחד שלו, הקרוי 'קלטי', והוא קטן גוף, קצר רגליים ביותר, הנקרא 'ציני'".⁵⁴

הכלב הסלוקי הוא כלב רוח המאופיין בגוף צר ורזה ובמהירות ריצה גבוהה. קיימים ממנו גזעים רבים הנבדלים זה מזה בגון פרוותם, מצבע חום בהיר באזור ארץ ישראל ומצרים ועד צבע שחור באזור סוריה ועירק. רוב הגזעים מאופיינים ברגליים ארוכות ודקות. הגזע ה"סיני" קצר הרגליים, המתואר בספרות הערבית, מתאים לזיהוי כלב כופרי ושאר בעלי החיים שגודלו בבית לצורך ציד מזיקים, כגון החתול וחולדת הסניים.⁵⁵ יש הכלאות בין גזעי הסלוקי לבין גזעי כלבים אחרים, ולדברי חכמים (על פי פירוש הרמב"ם), הכלאה זו מותרת: "הא כלב עם כלב כופרין אינן כלאים".⁵⁶

51 למעשה נמצאו שרידים זואו-ארכיאולוגים של "חמוס השלגים" בארץ ישראל ובעבר הירדן מתקופת הברונזה הקדומה ומתקופת הברזל. באתר ליד שער העמקים נמצאו שרידים גם מן המאות השלישית-השנייה לפנה"ס. ראה: G. Bar-Oz & T. Dayan, "Weasels from the Hellenistic period of Isreal", *Israel Journal of Zoology*, 47 (2001), pp. 271-273 מאז פרסום זה, נמצאו בכפר עותנאי הסמוך, שרידי חמוס מן המאה השלישית לספה"נ. תודתי נתונה לפרופ' גיא בר עוז על מידע זה. טריסטראם מדווח בספרו על החמוס: "בסביבת הר תבור וכנראה גם באזורים מיוערים אחרים". ראה ה"ב טריסטראם, החי והצומח של ארץ ישראל, חלק החי (ח' מויאל מתרגם), ירושלים תשס"ז, עמ' 57. ואולם אין בידנו עדויות מוצקות נוספות למציאותם של חמוסים בישראל בעת החדשה. לסיכום המחקר ראה ז' עמר, "החמוס – זיהוי ה"חולדה" שבמשנה על ידי הרמב"ם", לשוננו עג (תשע"א), עמ' 327–333.

52 פירוש המשנה, כלאיים, פרק א, משנה ו.

53 L. Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909, p. 249.

54 דמירי, כרך ב, עמ' 379.

55 השווה לפירוש רש"י לבבא קמא פ ע"א, ד"ה כלבים כופריים: "קטנים וננסים הם. ל"א כלבים גדולים של ציידים, ואין מזיקין".

56 ירושלמי, כלאיים פ"א ה"ו, כז ע"א.

לְטָאָה

המשנה מביאה דוגמה לבעלי חיים המטמאים לאחר מותם, אף אם עדיין הם מתנועעים. וזה לשונה: "הותזו ראשיהן אף על פי שהן מפרכסין – טמאין, כגון הזנב של הלטאה שהיא מפרכסת".⁵⁷ והרמב"ם מבאר שם: "ולטאה הוא אלסאם אברץ", לפי שבעל חי זה מתנועע זנבו זמן מה אחר שנכרת", וכוונתו לשממית הבית (*Hemidactylus turcicus*), שבעת שהיא חשה בסכנה, היא עשויה לנתק את זנבה, והוא ממשיך להתנועע ולהתפתל, ומסיח את תשומת לבו של הטורף ממנה. פירוש השם "סאם אברץ" (سَام ابرص) הוא "סם [רעיל של] המצורע", מפני שצבעה הוורוד והקשקשים הגבשושיים המכסים את גופה דומים לפניו של חולה בחולי לְפָרָה (lepra). מקור שמה הערבי הוא באמונה העממית הקדומה שיש בגופה של השממית ארס, והנוגע בה עלול למות.

ראוי לציין שרס"ג מזהה את סאם אברץ עם התנשמת הנזכרת בתורה (ויקרא יא, ל), בעוד שאת הלטאה הנזכרת באותו פסוק בחר לתרגם בשם הכללי עט'איה. ייתכן שהרמב"ם חולק בעניין זה על רס"ג ומעדיף את המסורת הפרשנית המסוימת שכנראה הייתה מקובלת בספרד, שהלטאה היא השממית הנזכרת במקרא כפי שמוזהה אותה אבן ג'נאח.⁵⁸

עֲכָנְאִי

בעניין "תנורו של עכנאי", הרמב"ם אומר שמדובר בנחש הנקרא בערבית "אלת'עבאן אלעטיים" (ثعبان العظيم).⁵⁹ השם ת'עבאן הוא בדרך כלל כינוי לנחש גדול, והוספת התואר עטיים לשמו, כלומר 'גדולי' (עטיים) באה להעצים אותו, ולומר שמדובר בנחש גדול מאוד. תיאור הנחש בה"א הידיעה, "הנחש הגדול", רומז שהרמב"ם אינו נוקט כאן בתיאור כללי, כפי שהוא מביא בשמות אחרים בפירושו,⁶⁰ אלא לשם של נחש מסוים שהיה מצוי במצרים.

בספרו הזואולוגי של אלדמירי, נאמר במפורש שהת'עבאן הוא הגדול שבנחשים (חיאת), ומשמו של הסופר הידוע בן המאה התשיעית לספה"נ, אלג'אחט, נמסר שנחשי ת'עבאן מצויים רק במצרים, ולא במקומות אחרים,⁶¹ ונראה שהוא מתכוון לנחש קוברת מצרית (*Naja haja*), שהוא ממשפחת הפתניים, נחש ארסי העשוי להגיע לאורך כשני מטרים. זה אחד משמותיו המקומיים של מין נחש זה עד היום במצרים הדרומית.

57 פירוש המשנה, אהלות, פרק א, משנה ו.

58 אבן ג'נאח, שורש לטא.

59 פירוש המשנה, כלים, פרק ה, משנה י.

60 ראה למשל פירשו המשנה, תרומות, פרק ח, משנה ד: "חנש", "אפעיי": שם ו: "חיאת"; שם ז: "חנש".

61 דמירי, כרך א, עמ' 248. נראה שאין זה מקרה שבקוראן (סורת המחיצה קן) משתמש המחבר הערבי במילה "ת'עבאן" לדימוי הנחש שנהפך בדרך נס מן המטה של משה במצרים.

קורא°

במשנה יש מחלוקת בשאלה אם "קורא זכר" חייב בדין שילוח הקן, שר' אליעזר מחייב וחכמים פוטרים. הרמב"ם אומר שהקורא הוא "שם אלחג'ל. ומין זה דוגרים ממנו הזכרים כדרך שדוגרות הנקבות, ולפיכך נחלקו בקורא זכר דוקא אם נמצא דוגר".⁶² ה"חג'ל" (حجل) הוא העוף חוגלה (*Alectoris*). נקבת החוגלה מטילה לעתים שתי סדרות של ביצים, על הראשונה דוגר הזכר ועל השנייה דוגרת הנקבה.⁶³ תופעה זו הייתה ידועה לקדמונים, והיא תוארה על ידי אריסטו בספרו⁶⁴ שתורגם לערבית, והיה כנראה המקור לפירוש הרמב"ם.

תולעת שני

הרמב"ם אומר ששני התולעת הוא הצמר הצבוע בסממן "אלקרמז" (قرمز), ולא בשום סממן צביעה אחר,⁶⁵ ואין ספק שמדובר בכנימת מגן מן הסוג קרמז (*Kermes*), הגדלה על עץ אלון, שמגוף הנקבה הטפילה על ביציה הפיקו צבע אדום-כתום. קרוב לוודאי שהרמב"ם מתאר את המין כרמיל השני האירופאי (*Kermococcus vermilis*), אותו הכיר בספרו, שתואר בידי מלומדים אנדלוסיים אחדים בני תקופתו.⁶⁶ גם הרמב"ם מתאר בספר "משנה תורה" את הכנימה והזחלים הבוקעים מתוך גופה ואומר: "והתולעת היא הגרגירים האדומים ביותר הדומין לגרעיני החרובים והן כמו האוג,⁶⁷ ותולעת כמו יתוש יש בכל גרגר מהן, לפיכך מודיע לכל ומגלה להן שאלו הן המינין האמורין בתורה".⁶⁸

62 פירוש המשנה, חולין, פרק יב, משנה ב.

63 לסוגיית דין קורא זכר מן ההיבט הזואולוגי-הלכתי, ראה בהרחבה בספרי, מסורת העוף, עמ' 239–242.

64 Aristotle, *Historia Animalium*, IV 564.

65 פירוש המשנה, נגעים, פרק יד, משנה א; פרה, פרק ג, משנה י.

66 לסיכום ראה ז' עמר, בעקבות תולעת השני הארץ ישראלית, ירושלים תשס"ז, עמ' 32–34.

67 תיאורו של הרמב"ם מתייחס לפרותיו של "אוג הבורסקאים" (*Rhus coriaria*), הדומים בצורתם ל"כנימת האלון".

68 משנה תורה, הלכות פרה אדומה, פרק ג, נלכה ב (מהדורת י' קאפח, עמ' רכ). לתיאור המדעי של "כרמיל השני האירופאי" שמתאר הרמב"ם, ראה עמר, תולעת השני, עמ' 38–39, ושם תמונה מס' 5.

